

TARIM KESİMİNDE KÜÇÜK İŞLETMELER VE EKONOMİK ETKİNLİK

Nalan ÖLMEZOĞULLARI*

ÖZET

Çalışmamızda tarım kesiminde işletme büyüklüğü ile ekonomik etkinlik arasındaki ilişki araştırılmaktadır. Tarımsal üretim, kendine özgü ve sanayi kesiminden farklı özelliklere sahiptir. Bu farklılığın, az gelişmiş ülkelerde daha belirgin olduğu görülmektedir. Bu nedenle özellikle az gelişmiş ülkelerde tarımsal işletmelerin büyüklüğü ile verimlilik arasında kesin olarak doğru yönlü bir ilişki denemek mümkündür.

Az gelişmiş ülkelerde toprak dağılımındaki büyük dengesizlik yanında, büyük toprak mülkiyetinin, gelişmiş teknoloji kullanan, etkin büyük işletmeler ile özdeş olmadığı da gözlenmektedir. Bu ülkelerin kırsal yapılarında çok önemli bir yer tutan küçük aile işletmelerinin tasfiyesinin, kaynakların daha etkin bir yeniden dağılımına yol açabileceğini söylemek de — bu ülkelerdeki faktör bileşimi gözönüne alındığında— güçtür. Ayrıca, böyle bir zorunlu tasfiyenin toplumsal sonuçları da çok ağır olabilecektir. Dolayısıyla, az gelişmiş ülkeler açısından, küçük ölçekli aile işletmelerinin varlıklarını sürdürmelerinin büyük bir handikap taşımadığı söylenebilir. Kooperatifleşme, tarımsal kredilerden yararlandırma gibi uygulamalarla bu tür işletmelerin daha etkin bir üretim yapısına kavuşturulmaları mümkün olabilecektir.

SUMMARY

Small Farms and their Economic Productivity in the Agricultural Sector

In this study, I attempt to analyze the relationships between the size of the farms and their economic productivity in agricultural sector of the economy. As is known, underdeveloped countries are also agricultural countries in general, it seems more probable that they should aim for economic development through reforms the agricultural sector. However, in these countries, it may be said that there is no positive correlation between the size of the farms and their productivity.

In underdeveloped countries, distribution of the land has not balance on the one hand, the big land holders do not use high technology on the other hand. In this context, it is difficult to say that the liquidation of the small family farms will lead to more effective redistribution of the resources, if factors composition taking into consideration. In addition, this inevitable liquidation would have a high social

* Dr.; Uludağ Üniversitesi İktisadi ve İdarî Bilimler Fakültesi Öğretim Görevlisi.

cost. Consequently, in underdeveloped countries, the maintenance of the small family farms can not be seen as an obstacle from the point of view of economic productivity.

In conclusion, it is possible for the small farms in agriculture to have gained mode proper production structure along with cooperating and using agricultural credits in an effective way.

Günümüzde Avrupa tarımının başlıca özelliği küçük ölçekli tarımsal işletmeler ve aile çiftliklerinin yaygınlığıdır. Modern sanayiın gelişme sürecinde büyük ölçekli üretim avantajlı hale gelmiş ve sermayenin büyük firmalarda yoğunlaşması olgusu gözlenmiştir. Bu ölçüde bir yoğunlaşma hareketi, tarım kesiminde gerçekleşmemiştir. Az gelişmiş ülkelerin büyük bir çoğunluğunda ise toprak dağılımında büyük bir dengesizlik görülmektedir. Ekilebilir toprakların bir kısmı, etkin bir biçimde tarım yapılmasını güçleştirecek ölçüde küçük birimlere bölünmüşken diğer kısmı az sayıdaki büyük toprak sahibinin elinde yoğunlaşmıştır.

Tarım kesiminde oldukça yaygın bir biçimde gözlenen bu durum geniş ölçüde tartışılmakta ve nedenleri açıklanmaya çalışılmaktadır. Gelişmiş teknolojilerden yararlanan ve sanayi işletmelerinde olduğu gibi kâr maksimizasyonuna yönelik üretim yapan büyük tarımsal işletmelerin yanında, daha çok geleneksel yöntemlerle üretimde bulunan küçük aile işletmeleri, varlıklarını nasıl koruyabilmektedirler? Ya da küçük işletmelerin bu dayanıklılığı, ekonomik gelişme açısından olumlu bir durum olarak mı değerlendirilecektir, yoksa bu olgu optimum işletme büyüklüğünün altında kalınması ve dolayısı ile ekonomik etkinliğin gerçekleştirilememesi anlamına mı gelmektedir?

Bu soruların yanıtlanabilmesi, öncelikle küçük ve büyük işletmelerin ekonomik avantaj ve dezavantajlarının belirtilmesini ve optimum işletme büyüklüğü kavramına açıklık getirilmesini gerektirmektedir.

a) Büyük İşletmelerin Avantajları:

Tarımda büyük işletmelerin avantajlarını şöyle sıralamak mümkündür¹.

— Büyük işletmeler kaynak israfına yol açmazlar. Şöyle ki, tarımsal makinelerin ve ileri teknolojilerin etkin bir biçimde kullanılabilmesi için işletmenin belli bir büyüklüğün üzerinde olması gereklidir. Örneğin, bir traktörün bir hasat döneminde işleyebileceği toprak genişliği belirlidir. Bu büyüklüğün altında toprağa sahip olan bir işletmenin, traktörü tam kapasitede kullanması mümkün değildir.

— İleri derecede makinalaşmanın getireceği amortismanlara ancak büyük işletmeler katlanabilirler. Dolayısı ile de daha ileri tekniklerle çalışırlar.

— Pazarlama ve yöneticilik gibi hizmetlerden ve kredi kolaylıklarından yararlanma açısından büyük işletmeler daha avantajlıdır. Örneğin daha düşük fiyatlarla tarım kredisi bulabilir, elverişli fiyatlarla alım satım yapabilirler.

— Sermayesi yeterli olduğu için ürün fiyatlarındaki değişmelere büyük işlet-

1 Bu konuda bakınız;

Özgül, Ali, *Tarım Ekonomisi ve Politikası*, Bursa Üniversitesi yayınları, İstanbul, 1977, s. 170-171.

Kazgan, Gülten, *Tarım ve Gelişme*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İktisat Fakültesi yayın no: 387, İstanbul, 1976, s. 185.

meler daha kolay uyum sağlarlar, örneğin fiyatlar yükseldiğinde üretimlerini daha hızlı arttırabilirler.

— Genellikle geleneksel yöntemlerle çalışan küçük aile işletmelerinin tersine olarak, büyük işletmeler sanayi firmalarına benzer bir biçimde örgütlenmiş olup kâr maksimizasyonu amacı ile faaliyette bulunurlar.

— Aile emeği değil ücretli işçi çalıştırdıklarından iş bölümü ve uzmanlaşma gelişmiştir. Dolayısıyla verimlilik daha yüksektir.

b) Küçük İşletmelerin Avantajları:

Küçük aile işletmelerinin, daha düşük maliyet ve yüksek verimlilik ile çalışan büyük işletmeler yanında varlıklarını sürdürdükleri bilinmektedir. Bu olgudan hareket eden bazı yazarlar, küçük işletmelerin de bazı üstünlükleri olduğunu öne sürmektedirler. Buna göre, küçük işletmelerin ücretli emek yerine aile işgücünü kullanmaları, üretim maliyetini düşürücü bir rol oynamaktadır². Küçük çiftçi, kendi işine, ücretli emeğin büyük işletmede gösterdiğinden daha fazla özen göstermektedir.

Ayrıca bu tür çiftlikler emek-yoğun mallar üretiminde karşılaştırmalı üstünlüğe sahiptirler. Eğer toplumda zevkler ve tercihler bu tür mallara yönelikse küçük çiftçilerin görece gelirleri artacaktır³.

Küçük ve büyük işletmelerin avantaj ve dezavantajlarını bu şekilde özetlediğimizde yanıtlanması gereken bir soru daha kalmaktadır: Tarım kesiminde optimum işletme büyüklüğünü belirlemede hangi ölçütlerden yararlanılacaktır?

Bu konuda yararlanılabilecek ölçütlerin başında toprağın genişliği gelmekle birlikte, gerçekte en uygun yöntem, işletme büyüklüğünün tüm girdilerin toplam değeri ile ölçülmesidir⁴. Bu girdilerin başlıcaları olarak işletmenin kullandığı tarımsal araç ve gereçler, makineler, yararlanılan işgücü, tarımsal ilaçlar, gübre vb. sayılabilir.

Bununla birlikte tarımsal işletmeler, genellikle kullandıkları toprağın genişliğine göre sınıflandırılmaktadır. Aslında toprak büyüklüğü tek başına yeterli bir ölçüt değildir. Çünkü belirli büyüklükte bir toprak, yetiştirilen ürünün türüne, bölgeye, işletme tipine göre farklı bir biçimde değerlendirilmek zorundadır. Örneğin çay ya da fındık üretimi açısından büyük olarak adlandırılacak bir toprak parçası, pamuk üretimi için küçük olabilir.

Yine de diğer girdiler yanında toprağa bu kadar önem verilmesinin nedeni, herhangi bir tarımsal bölge ya da ülkede ekilebilecek toprak miktarının veri olmasıdır⁵.

Genel olarak bakıldığında, büyük işletmelerin ekonomik üstünlüklerinin daha fazla olduğu görülmektedir. Ancak az gelişmiş ülkelerde karşılaşılan büyük toprak

2 Aile işgücünün birim emek başına çok düşük ödemelere razı olması ile gerçekleştiren küçük üreticilerin direnme gücü, köylünün "kendi kendini sömürmesi" biçiminde açıklanmaktadır. Bu konuda; Chayanov, A.V. *The Theory of Peasant Economy*, American Economic Association, Illinois, 1966, p. 78.

3 Calkins, Peter, "Small Farm Structure and Output in Selected Regions of Nepal, Taiwan and The United States" in Johnson, Glenn and Maunder, Allen (eds.), *Rural Change*, Oxford, 1981, p. 81.

4 Bachman, K.L.-Christensen, R.P. "The Economics of Farm Size" in Southworth, H. Johnston, B. (eds), *Agricultural Development and Economic Growth*, Cornell University Press, New York, 1968, p. 235.

5 Kazgan, G. a.g.e., s. 186.

mülkiyeti, genellikle büyük işletmelerin avantajlarından yararlanılmasına olanak vermeyecek türdedir.

Az gelişmiş ülkelerde görülen büyük toprak mülkiyeti başlıca şu şekillerde ortaya çıkmaktadır⁶.

— Büyük toprakların küçük üreticiler tarafından kiracılık-ortakçılık ilişkisi ile işlenmesi.

Bu durumda mülkiyet ve işletme aynı kavramlar olmayıp, büyük mülkiyete karşın küçük işletmecilik sözkonusudur. Üstelik, bir feodal kalıntı biçimindeki bu işletmeler, kendi sahiplerince işletilen küçük işletmelere göre çok daha verimsiz çalışmaktadırlar. Kiracı-ortakçı olarak toprak işleyen aileler, genellikle kırsal nüfusun en yoksul kesimini oluşturmaktadırlar. Bu nedenle de gerekli donanımdan yoksundurlar, en ilkel yöntemlerle üretimde bulunmaktadırlar. Ürünün yarıyarıya (bazen belirlenen bir başka oranda) paylaşımı biçiminde beliren ortakçılık ve kiracılık koşulları, üretim maliyetini arttıran son derece büyük bir rantın varlığını yansıtmaktadır⁷.

— Genellikle Güney Avrupa ve Latin Amerika'da görülen "Latifundia"lar ise hem büyük toprak mülkiyeti hem de büyük işletme özelliklerine sahiptirler. Bu tür işletmelerde profesyonel yöneticiler ve ücretli işçiler çalışmaktadır. Bu işletmelerde geleneksel teknolojiler kullanılmakta, emeği ve toprağı israf eden yaygın (extensive) tarım yapılmaktadır. Toprak sahipleri, ilkel üretim tekniklerine karşı yüksek gelir elde etmektedirler. Bu nedenle kapitalist girişimcilerin tersine latifundia'larda elde edilen gelirler yatırımlara yönlendirilmemekte, toprak üzerinde kurulan denetim, emeğin sömürülmesinde kullanılmaktadır. Bu durumda toprak sahipliği daha çok bir prestij kaynağı olma ve enflasyona karşı önlem oluşturma açısından önem taşımaktadır⁸.

— Yabancı sermayeye dayalı plantasyon işletmeciliği de hem büyük toprak mülkiyetinin hem de büyük işletmeciliğin bir arada bulunduğu bir işletmecilik biçimidir. Plantasyonlar, çoğunlukla gelişmiş ülkeler pazarlarında değeri yüksek olan (pamuk, şeker kamışı, kahve, kakao, muz gibi) tropikal ürünlerden birini üretirler.

Bu işletmelerde yoğun (intensive) üretim yapılmaktadır. Ancak bu tür işletmeler toplumsal ve politik açıdan pek çok sakıncalar taşımaktadırlar.

Böylece az gelişmiş ülkelerde büyük bir çoğunlukla rastlanan bu işletme tiplerinin dayandığı büyük toprak mülkiyetinin ekonomik bir üstünlüğe sahip olduğunu söyleme olanağı yoktur. Ayrıca, sözkonusu işletmelerde elde edilen gelirler çoğunlukla yeniden üretime yönlendirilmeyip⁹ çeşitli biçimlerde israf edilmektedir.

6 Warriner, Doreen, "Land Reform and Economic Development" in Eicher C-Witt, L. (eds.), *Agriculture in Economic Development*, Mc Graw-Hill, Book Company, 1964, p. 283.

7 Silier, Oya, *Türkiye'de Tarımsal Yapının Gelişimi (1923-38)*, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1981, s. 15.

8 Arnon, I, *Modernization of Agriculture in Developing Countries*, New-York, 1981, p. 449.

9 Bu konuda bakınız;
Raup, Philip, M, "Land Reform and Agricultural Development" in Southworth, H.-Johnston, B., a.g.e., p. 297.

Küçük Aile İşletmeleri:

Az gelişmiş çağdaş bir ekonominin tarımında gözlenen farklı işletme biçimleri ve bunların somutlaştığı çok çeşitli ekonomik bağıntılar esas olarak üç üretim ilişkisine karşılık gelebilecektir. Bunlar; kapitalist ve yarı-feodal üretim ilişkileri ile küçük meta üretimidir¹⁰.

Tarımda küçük üreticiliğin en yaygın biçimi olan küçük meta üretiminin, en saf biçimi ile, dolaysız üreticinin üretim araçlarına sahip olduğu, esas olarak kendi ve ailesinin emeği ile, kısmen veya tamamen piyasa için, fakat tüketim amacıyla (birikim yapmadan) üretimde bulunması¹¹ biçiminde tanımlayabiliriz.

Bu tanım çok genel bir tanım olup, az miktarda toprak kiralayan, geçici olarak ücretli işçi kullanan ya da zaman zaman yine geçici olarak aile emeğini başka işletmelere sunan aileler de küçük üreticilik kapsamı içinde değerlendirilebilmektedir.

Küçük aile işletmesini tanımlayacak belirli bir toprak büyüklüğünden söz etmek güçtür. Aynı düzeyde gelir elde edebilmek için gerekli olan arazi büyüklüğü, ailenin çalışma potansiyeline, sermaye düzeyine ve tabii çevre koşullarına göre değişecektir.

Fakat çoğunlukla az gelişmiş ülkelerde toprakların aşırı parçalanması sonucu işletmeler minimum bir yaşam düzeyini sürdüremeyecek denli küçülmüşlerdir. Bu durumdaki işletmeler aşağıdaki almasıklardan birini seçmek zorunda kalacaklardır¹²:

- a) İşletmesine katmak üzere toprak kiralamak,
- b) Kendi toprağını kiraya vererek başka bir iş aramak,
- c) Kendi toprağı dışında çalışarak ek gelir elde etmek,
- d) Toprağını satmak.

(b) ve özellikle (d) almasıkları küçük aile işletmesinin tasfiyesi anlamına gelmektedir. Küçük aile çiftliklerinin zorunlu tasfiyesi ve bunun sonucu olarak işletmelerin birleşmesi (konsolidasyonu), kaynakların daha etkin bir yeniden dağıtımıdır. Fakat bu ancak işletmenin tasfiyesi sonucu işsiz kalacak işgücüne almasıklık istihdam olanaklarının sağlanabilmesi durumunda geçerlidir. Az gelişmiş ülkelerin çoğunda ise bu tür istihdam olanakları genellikle yoktur ve "kaynakların etkin yeniden dağıtım"ının toplumsal maliyeti yüksek olmaktadır.

SONUÇ

Tarım kesiminde işletme büyüklüğü ile ekonomik etkinlik arasında çok kesin bir bağlantı kurmanın güç olduğu görülmektedir.

Pekçok ülkenin tarımsal yapılarının gözlenmesi, tarımda ekonomik gelişmenin çok farklı işletme büyüklüğü koşullarında mümkün olduğunu göstermektedir. İşletme büyüklüğü başbaşına ne bir ön koşuldur ne de tarımsal gelişmenin engelidir.

Dolayısıyla optimum işletme büyüklüğü için kesin bir ölçüt getirmek güç olmakla birlikte, görel olarak büyük işletmelerin gelişmiş ülkelere, görel olarak kü-

10 Boratav, Korkut, *Tarımsal Yapılar ve Kapitalizm*, A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, No: 454, Ankara, 1980, s. 33.

11 Boratav, K. a.g.e., aynı yerde.

12 Arnon, I. a.g.e., p. 459.

çük işletmelerin ise az gelişmiş ülkelerde daha ekonomik oldukları öne sürülebilir¹³.

Az gelişmiş ülkelerde teknolojik bilgi düzeyi düşük ve yöneticilik yetenekleri kıttır. Bu durum, zaman zaman aile çiftliklerinin büyük işletmelerden daha etkin olabilmesinin nedenlerinden biridir. Aile işletmeleri emek-yoğun üretim yapmakta ve az gelişmiş ülkelerde kıt olan sermayeyi daha az kullanmaktadırlar.

Ayrıca küçük aile işletmelerinin ortadan kalkması derin toplumsal sonuçlar yaratabilecektir. Bu nedenle, bu işletmelerin, makinalaşmanın ileri boyutlara ulaştığı çağımızda da yaşayabilirlik kazanmalarına yardımcı olunmalıdır. Japonya ve Tayvan örnekleri, emek kıtlaştıkça ve pahalılaştıkça küçük çiftliklerin de makinalaşabildiklerini ve emeği etkin bir biçimde kullanabildiklerini göstermiştir. Bu ülkelerde pek çok çiftçi, işletmelerinin büyüklüğünde dikkate değer bir artış olmaksızın, geçimlik tarımdan ticari tarıma geçmişlerdir¹⁴.

Etkin kooperatifleşme sisteminin kurulması, kredi olanakları, araç-gereç dağıtımı ve yol gösterici faaliyetlerle desteklendiğinde, küçük işletmelerin daha etkin bir üretim yapısına kavuşmaları mümkün olabilecektir.

KAYNAKLAR

- Arnon, I; *Modernization of Agriculture in Developing Countries*, New-York, 1981.
- Bachman, K.L.-Christensen-R.P.; "The Economics of Farm Size" in Southworth, H.-Johnston, B (eds.), *Agricultural Development and Economic Growth*, Cornell University Press, New-York, 1968.
- Boratav, Korkut; *Tarımsal Yapılar ve Kapitalizm*, A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, No: 454, Ankara, 1980.
- Calkins, Peter; "Small Farm Structure and Output in Selected Regions of Nepal, Taiwan and The United States" in Johnson, Glen and Maunder, Allen (eds), *Rural Change*, Oxford, 1981.
- Chayanov, A.V.; *The Theory of Peasant Economy*, American Economic Association, Illinois, 1966.
- Kazgan, Gülten; *Tarım ve Gelişme*, İ.Ü.Yayımları, İktisat Fakültesi Yayın no: 387, İstanbul, 1976.
- Özgüven, Ali; *Tarım Ekonomisi ve Politikası*, Bursa Üniversitesi Yayınları, 1977.
- Raup, Philip, M.; "Land Reform and Agricultural Development" in Southworth, H.-Johnston, B. (eds.) *Agricultural Development and Economic Growth*, Cornell University Press, New-York, 1968.
- Silier, Oya; *Türkiye'de Tarımsal Yapının Gelişimi (1923-38)*, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1981.
- Warriner, Doreen; "Land Reform and Economic Development" in Eicher, C.-Witt, L. (eds.), *Agriculture in Economic Development*, Mc Graw-Hill Book Company, 1964.

13 Bachman, K.L. Christensen, R.P., a.g.m., p. 238-239.

14 Arnon, I. a.g.e., p. 470.